

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FONOLOGIK QARASHLAR

Andijon davlat chet tillari instituti

Xorijiy til va adabiyoti fakulteti

Ingliz tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Hamdullayeva Mahliyo.

Ilmiy rahbar: O'quv ishlari bo'yicha prorektor

Kurbanov Elbek Elmurodovich.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fonetika bo'limi o'rganilishi, fonetikasi o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati, fonetikaning amaliyotda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Fonetika, tilshunoslik, bo'lim, tovush, tebranish, nutq tovushlari, gap, fraza, til, eski yozuv, yangi yozuv.

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Андижанский государственный институт иностранных языков

Факультет иностранного языка и литературы

Студентка направления "Английский язык и литература"

Хамдуллаева Махлиё

Научный руководитель: Проректор по учебной работе

Курбанов Эльбек Эльмуродович

Аннотация: В данной статье представлена информация об изучении раздела фонетики, теоретическом и практическом значении изучения фонетики, а также о практическом применении фонетики.

Ключевые слова: Фонетика, языкознание, раздел, звук, колебание, речевые звуки, предложение, фраза, язык, старая письменность, новая письменность.

PHONOLOGICAL VIEWS IN UZBEK LINGUISTICS

Andijan State Institute of Foreign Languages

Faculty of Foreign Language and Literature

Student of English Language and Literature

Hamdullayeva Mahliyo

Scientific supervisor: Vice-Rector for Academic Affairs

Kurbanov Elbek Elmurodovich

Abstract: This article provides information on the study of the Phonetics section, the theoretical and practical significance of studying phonetics, and the practical applications of phonetics.

Keywords: Phonetics, linguistics, section, sound, vibration, speech sounds, sentence, phrase, language, old script, new script.

Fonologiya (fono... va ...logiya) — [tilshunoslikning](#) til tovush qurilishining strukturaviy (tuzilmaviy) va funksional (vazifaviy) qonuniyatlarini, tilning eng mayda, ma'no bildirmaydigan birliklari — bo'g'inlar, [fonemalarning](#) tuzilishi va amalda qo'llanishini o'rganuvchi bo'limi. Fonologiyaning fonetikadan farqi shundaki, uning diqqat markazida fizik hodisa sifatidagi tovushlarning o'zini emas, balki ularning nutqda yanada murakkabroq ma'noli birliklar — morfemalar, so'zlarning tarkibiy qismi sifatida bajaradigan vazifasini o'rganish turadi. Shu tufayli fonologiyani ba'zan funksional [fonetika](#) deb ham ataydilar. Ruschex tilshunosi N. S. Trubetskoyning aniqlashicha, fonologiya bilan fonetika o'rtasidagi o'zaro munosabat shundan iboratki, har qanday fonologik tavsifning ibtidosi ma'no farqlovchi tovushiy ziddiyatlarni aniqlashdir; fonetik tavsif esa boshlang'ich nuqta va moddiy asos sifatida qabul qilinadi.

Fonologiyaning asosiy birligi — fonema, asosiy tadqiqot obyekti — fonemalarning zidlanishlari (oppozitsiyalari) bo'lib, bu oppozitsiyalar bir butun holda tilning fonologik tizimini hosil qiladi. Muayyan o'rinda bir fonemaning ikkinchisiga qarama qarshi qo'yilishini namoyon etuvchi so'zlar (burborbir kabi) kvaziomonimlar (soxta omonimlar) deyiladi. Odatda, tildagi fonemalar soni kvaziomonimlar yordamida aniqlanadi va bunda biryo'la bir fonemani ikkinchisiga qarama qarshi qo'yish orqali ularning farqlanish elementlari tasnif etiladi. Mas, tol,sol so'zlaridagi ikki fonema — t va s portlovchi, sirg'aluvchi farqlanish elementlariga ega. Ularning har ikkisi ham til oldi, jarangsiz, shovqinli undoshlardir va bu belgilari farqlanmovchi elementlar deyiladi. Demak, fonema tilda o'z vazifasini fonologik jihatdan farqlanuvchi va farqlanmovchi elementlar orqali bajaradi.

Fonologiya zamonaviy ma'nodagi mustaqil tilshunoslik fani sifatida 20-asrning 20—30-yillarida shakllandi; uning yaratuvchilari N. S. Trubetskoy, russhveysar olimi S.O.Karsevskiy, rusamerika tilshunosi R.S. Yakobsonlar bo'lib, ular 1928-yil Gaagada bo'lib o'tgan Tilshunoslarning 1-xalqaro kongressida fonologiyaning asosiy g'oyalarini bayon etganlar. N. S. Trubetskoyning "Fonologiya asoslari" (1939) kitobi fonologiya taraqqiyotidagi eng muhim bosqich bo'lgan. Fonologiya paydo bo'lishining ilk asoslari 19-asr oxirlarida nemis olimi I. Vinteler va ingliz olimi G. Suit asarlarida, umumnazariy jihatlarini keyinchalik F. de Sossyur tadqiqotlarida shakllangan. Ayniqsa, fonologiyaning rivojlanish asoslarini yaratishga ruspolyak tilshunosi I. A. Boduen de Kurtene katta hissa qo'shdi. Fonema g'oyasi va uning prinsiplari ilk marta uning

asarlarida ishlab chiqilgan. Boduen de Kurtene tadqiqotlari negizida Leningrad va Moskva fonologik maktablari shakllandi (o'zbek tilshunoslarining fonologik tadqiqotlari ham asosan ana shu maktablar ta'sirida yaratilgan). Hozirgi kunda mazkur maktablarning fonologik nazariyalaridan tashqari Yevropa va AQShda yana 10 ga yaqin fonologik nazariyalar yaratilgan.

Fonologiya ham fonetika kabi umumiy fonologiya, xususiy fonologiya, tarixiy (diaxronik) fonologiya va tasviriy (sinxronik) fonologiyaga bo'linadi. Umumiy fonologiya fonemaning mohiyati, fonemalar o'rtasidagi hamda fonema va tovush o'rtasidagi munosabatlarni, fonemaning morfema va so'zga bo'lgan pog'onali munosabatini o'rganadi; tilning fonologik (fonematik) tarkibini aniqlashning metod va tamoyillarini belgilaydi. Xususiy fonologiya, umumiy fonologiyaning metod va tamoyillariga asoslangan holda, u yoki bu tilning fonologik tizimini o'rganadi; o'z navbatida, umumiy fonologiyaga material beradi. Tarixiy fonologiya ma'lum bir til fonologik tizimining tarixiy taraqqiyotini, tasviriy fonologiya esa tarixiy taraqqiyot jarayonidagi muayyan bir davrning fonologik tizimini o'rganadi.

O'zbek tili fonologiyasini o'rganishda Ye.D. Polivanov, V. V. Reshetov, A. Nurmonov, A. Abduazizov va boshqalarlarning ilmiy ishlari ayniqsa ahamiyatlidir.

O'zbek tili fonologiyasining shakllanishida Ye.D. Polivanov, G'. Yunusov, A.G'ulom, V.V. Reshetov, A.M. Shcherbak, F. Abdullaev, Sh. Shoab-durahmonov, A. Mahmudov, S. Otamirzaeva, E. Umarov, A. Nurmonov kabi tilshunoslarning xizmati katta bo'ldi. A.A. Abduazizov esa o'zbek tili fonemalarini paradigmatic va sintagmatic aspektda maxsus o'rganib, o'zbek tili fonologiyasining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi. U o'zbek tilshunosligida birinchi marta nutqning har bir fonetik bo'linishida umumiylik-xususiylik dialektikasining namoyon bo'lishini ochib berdi, ularni izohlovchi maxsus atamalar tizimini o'zbek tilshunosligiga Yevropa tilshunosligidan olib kirdi.

A. Abduazizov nutqni fonetik jihatdan o'zigacha mavjud bo'lgan barcha mualliflar kabi ibora (fraz), takt, bo'g'in va tovushlarga bo'ladi. Uning boshqalardan farqi shundaki, bu birliklarni u paradigmatic qatorda bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin bo'lgan emik birliklarga zidlaydi: tovush - fonema, takt - taktema, bo'g'in - sillabema va boshqalar. Shuningdek, u segment birliklar bilan ustsegment birliklarni an'anaga ko'ra ajratgan holda, urg'u, intonatsiyalarni ustsegment birliklarga kiritadi. Ustsegment birliklarda umumiylik-xususiylikni farqlamoq uchun urg'u-aksentema, ohang-intonema atamalaridan foydalanadi. Emik birliklarni ajratishda bosh mezon qilib ma'no farqlash funksiyasi olinadi. Muayyan ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lgan bo'g'inga sillabema (xitoy, yapon, koreys tillariga xos), tovushga fonema, urg'uga aksentema, ohangga intonema atamaları qo'llaniladi. Shunday qilib, fonetik birliklar (tovush, bo'g'in, urg'u, ohang) bilan fonologik birliklar orasida ma'lum munosabat o'rnatiladi. Fonologik sathda umumiylik-xususiylik dialektikasini

namoyon qilishda farqlovchi belgilar muhim rol o'ynaydi. Xuddi shu farqlovchi belgilar fonemani fonologiya bilan bog'lab turadi. Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, ma'lum makon va zamonga bog'liq tovushlarning artikulyatsion-akustik xususiyatlari (masalan, jarangli-jarangsizlik, portlovchi-sirg'aluvchilik, paydo bo'lish o'rniga ko'ra belgilari: og'izning ochilish darajasi, lab ishtiroki va boshqalar) fonetikada aniqlanadi. Fonologiya esa fonemalarni belgilashda ana shu artikulyatsion-akustik xususiyatlarga farqlovchi belgi sifatida qaraydi. Ko'rinadiki, fonetika fonologiyaga material beradi, fonologik xulosalar fonetika materiallariga tayanadi. A.Abduazizov to'g'ri ta'kidlaganidek, fonetik tasnif fonemalarning barcha artikulyatsion-akustik xususiyatlariga asoslansa, fonologik tasnif shu xususiyatlar ichidan asosiysini tanlab oladi: ularga funksional jihatdan qarab, farqlanish belgilarini topadi. Fonemalarni artikulyatsion-akustik jihatdan farqlashga xizmat qiluvchi alomatlar farqlanish belgilari hisoblanadi. Fonema ana shunday belgilarning yig'indisi sifatida tushuniladi.¹ Farqlanish belgilari esa fonemalarni so'z va morfema tarkibida bir xil sharoitda solishtirish orqali namoyon qilinadi. Avvalo, fonemalar artikulyatsion-akustik va funksional jihatdan ikki katta guruhga bo'linadi: 1) unlilar, 2) undoshlar. Har ikki guruh yuqoridagi uch belgiga ko'ra o'zaro zidlanadi. Birinchi belgisiga ko'ra fonemalar talaffuz qilinganda, nutq organlarining og'iz bo'shlig'ining ma'lum bir joyida bir-biriga yaqinlashishi, havo oqimining to'siqqa uchrash-uchramasligi e'tiborga olinadi. To'siqqa uchraydiganlar undosh, to'siqqa uchramaydiganlar esa unlilar sanaladi. Ikkinchi belgisiga ko'ra fonemalar ovoz yoki shovqindan iboratligi e'tiborga olinadi: ovozdan iborat bo'lsa unlilar, shovqindan iborat bo'lsa, undoshlar hisoblanadi. Bu belgiga binoan sonorlar ham unlilar bilan bir guruhni tashkil qiladi. Uchinchi belgiga ko'ra bo'g'in hosil qila olishlik-qila olmaslik belgisi hisobga olinadi: bo'g'in hosil qiladiganlar, bo'g'in hosil qilmaydiganlar. Unli fonemalarning farqlovchi belgilari bilan undosh fonemalarning farqlovchi belgilari bir xil emas. Shuning uchun unli va undosh fonemalar sistemalarida umumiylik-xususiylilik dialektikasining namoyon bo'lishini alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – T., "Nodirabegim", 2020. 256 b.
2. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek tili (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B. 127-128.
3. Abuzalova M, Yo'ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. – T., 2005.
4. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – T., 1996.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. – M., 1954.